

Польський інститут «товаришів хоругв» і запорозька традиція другої половини XVI - першої половини XVII століть як чинники формування неурядової старшини козацької держави

Старшина козацької держави, урядова і неурядова, у документах середини XVII ст. часто поєднується єдиною назвою «значне військове товариство». Неурядова старшина виокремлюється в середині XVII ст. і має не нижчий соціальний статус, ніж урядники. Поступово саме за неурядовою частиною старшини закріплюється згадувана назва. Неурядова старшина мала свої витoki з двох джерел тих часів, що передували Національно-визвольній війні. На її формування вплинула традиція польсько-литовського зтяжного війська, де існував інститут «товаришів хоругви» і традиційні структури Запорозького Війська, де товариші це старовинні повноправні козаки – учасники рад. Існувала й тогочасна традиція вживання терміну «товариш» у широкому значенні. В численних польських листах і документах другої половини XVI – першої половини XVII ст. постійно вживається слово «товариш» у значенні супутник, колега у справі, помічник, член посольства/делегації. Козаки також використовували термін «товариш» у широкому буденному розумінні як супутник/помічник у справі.

Терміни «товариш», «товариство» і розуміння останнього як лицарського стану міцно закріплюється у кінці XVI ст. не лише серед шляхти, а й серед загалу низового і реєстрового козацтва, а пізніше оригінально еволюціонує в часи існування козацької держави. Вважаємо, що для того, щоб у Москві в 1654 р. документи зафіксували усталений, формальний поділ на військових товаришів і козаків, мало минути значно більше, ніж шість років¹. Підтвердження бачимо у структурі козацького війська, де з кінця XVI ст. існував неформальний поділ товариства на значних і просто козаків (чернь), що

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. Том десятый. – СПб., 1878. – с.427

привів до появи прототипу більш пізнього «значного товариша»². Така еволюція вимагала часу. Протягом перших десятиліть XVII ст. йшли процеси структуризації Війська Запорозького і формування його адміністрації. Особливо активно це відбувалося в часи гетьманування П. Конашевича, і на думку Н. Яковенко, «...гетьман провадив компромісну політику, спрямовану на виборення легального місця в державі для «значного козацтва», себто «спадкових реєстровців»³. Реєстрове козацтво певною мірою формувало «значне козацтво». Багато при цьому важило походження, адже шляхетське гарантовано забезпечувало статус значних. Також впливала на входження до значного товариства тривала військова вислуга, як вказувалося в привілеях та універсалах з цього часу і до кінця століття: «..пан кроваве заслужений...»⁴. Причому, варто розрізнати два аспекти терміну «значний/заслужений», особливо на початковому етапі утворення козацької ієрархії. Термін «значний» чи «заслужений» козак вживався як до рядового козака, що має кількарічну вислугу/стаж, так і до козацької старшини. Причому, не вся вона перебувала на урядах, що лише формувалися, але вже мала окремий, вищий статус, ніж у рядового козака. Якщо йде мова про вислугу, необхідну для включення до реєстру рядового козака, то варто погодитися з думкою В. Брехуненка про 5-річний стаж як достатній⁵. Але для входження до старшинського «значного» товариства козаку без високого соціального походження треба було служити значно довше. Не останню роль у формуванні «значного» товариства відігравав і господарсько-економічний чинник⁶.

Після Куруківської угоди настає якісно новий етап у структуризації козацтва. Формуються шість територіальних полків, на чолі яких знаходиться виборна старшина. Традиційно для козацтва при кожній ситуативній зміні відбувалися стихійні кола, і старшина часто переобиралася. В силу цього в

² Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева // Запорозька старовина. – Київ-Запоріжжя: НДІ козацтва Запорізьке відділення, 2003. – С. 222-277

³ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. третє. – К., 2006. – С.277

⁴ AGAD, AR, dz.V sygn.2013, к.1

⁵ Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст.. – К., 2011. – С.170

⁶ Яковенко Н. Нарис історії... – С.270

середовищі козацтва поступово зміцнюється статус старшини, значних козаків, які раніше займали впливовий уряд і знову претендували на нього у майбутньому. З таких значних козаків поруч з урядниками склалися посольства на перемовини з різними комісіями та посольства на сеймики і сейми. Товариші, зрозуміло, «значного» статусу виконували різноманітні доручення, включно з дипломатичними, і очолювали тимчасові загони, посідаючи при цьому уряд козацьких полковників. Маючи привілеї на «права і вольності», на які покликається ще з 90-х років XVI ст., і відчуваючи себе окремим станом, козацтво починає вимагати їх реалізації в політичному та правовому вимірі. Так трапилось у червні 1632 р., коли козацьке посольство на конвокаційний сейм заявило про своє право брати участь у виборі короля на підставі того, що є частиною Речі Посполитої⁷. Проте ні король, ні шляхта не були готові визнати за козаками такі права і навіть не зробили виключення для козацької старшини⁸. Нині не знайдено документальних згадок про спроби легітимації неформального поділу козацького товариства у 30-40-х роках XVII ст., але це не означає, що такий процес не відбувався. Отже звернемося детальніше до витоків неурядової старшини у польській та козацькій традиціях.

Сучасні дослідження історії неурядової старшини ґрунтуються на монографії Л. Окіншевича⁹. У першому розділі своєї праці про значне військове товариство Гетьманщини він вказує, що назва «військове товариство», яка до 1648 р. позначала згідно існуючої тоді номенклатури всіх належних до козацького війська, «...слід думати, запозичена безпосередньо з Польщі, де рядові, некомандні кола військових загонів об'єднувались назвою «товаришів» корогви, роти, сотні»¹⁰. Ніякої спроби підтвердити власну думку історик не зробив і помилився, назвавши товаришів хоругви некомандними, ще й

⁷ AGAD, AR, dz.V sygn.11546, к.4-6

⁸ Nageielski Mirosław. Udział Kozaczyzny zaporoskiej w wysiłku zbrojnym Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku // Rzeczypospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice. Red.M.Wagnei, I.Woitasik. Siedlce, 2004. – s.115,122,123; Drozdowski Mariusz Robert, Chynczewska-Hennel Teresa. Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVI-XVII w. jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego //Społeczeństwo Staropolskie. t.I. Warszawa, 2008.

⁹ Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. //Записки наукового товариства імені Шевченка. – т. CLVII. – Мюнхен, 1948.

¹⁰ Окіншевич Л. Значне військове... – С.7.

рядовими. Дослідити окремо проблему походження товариства більше ніхто з українських істориків не брався.

Витоки неурядової козацької старшини варто шукати не лише у польській, а й в запорозькій військовій традиції, яка виникла і сформувалась у лоні військової та політичної традиції Корони, Великого князівства Литовського, а після 1569 р. – Речі Посполитої. Період становлення козацького стану досліджений у працях М. Грушевського, Н. Яковенко, С. Леп'явка, В. Щербака, О. Сокирка, П. Саса, В. Брехуненка та інших¹¹. У власних пошуках ці історики торкалися і проблем організаційної структури польського і козацького війська.

Проте, для початку варто познайомитись зі здобутками в цій царині польських істориків. Звісно, товаришами вони цікавились виключно в рамках власної військової історії, яка залишається сьогодні однією з найбільш досліджуваних проблем серед польських істориків. Починаючи з К. Гурського і Т. Кожона (XIX ст.), в польській історіографії з'явився шерег праць, присвячених історії польського війська. Причому, інтенсивність дослідження цієї проблеми зростала надалі з кожним десятиліттям. Більшість цих розвідок носили загальний характер, обіймаючи різні аспекти розвитку війська протягом всієї історії Польщі. Значна частина праць присвячена становленню та еволюції різних родів польського війська. І лише невелика частина досліджень демонструє зацікавлення вчених вузькими проблемами, зокрема, і проблемами організаційної та соціальної структур польського і литовського війська XV-XVII ст.

¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Том VII. Козацькі часи – до року 1625. – К.: Наукова думка, 1995. – 624 с.; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. третє. – К., 2006; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Вид. друге. – К., 2008. – 472 с. іл.; Леп'явка С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – 286 с.; Леп'явка С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів, 1999. – с.16-31; Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000; Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.: Наукове видання. – К.: Темпера, 2006. – 280 с.; Сас П.М. Запорозці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617-1618 рр.). – Біла Церква, 2010. – 512 с.: іл.+ 4 вклейки.; Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011 – 503 с.

Основоположником польської військової історіографії називають Констанція Гурського¹². На його праці про історію польської кінноти, піхоти і артилерії ще й сьогодні посилається багато істориків, в тому числі й українських. У ХХ ст. військова історія, в плані становлення організаційної структури та соціального обличчя польського війська збагатилась завдяки дослідженням Т. Кожона, М. Кукеля, Я. Герлаха, Б. Барановського, Є. Теодорчика, Л. Колянковського, Я. Віммера, З. Сперальського, Г. Віснера, Є. Януса, Л. Василевського, М. Нагельського, М. Плевчинського, Т. Грабарчика, Є. Урвановича¹³ та багатьох інших.

¹² Górski Konstanty. *Historia artylerii polskiej*. – Warszawa, 1902; Górski Konstanty. *Historia jazdy polskiej*. – Kraków, 1894; Górski Konstanty. *Historia piechoty polskiej*. – Kraków, 1893; Górski Konstanty. *Wojsko kwarciane*. – „Niwa”, 1892.

¹³ Korzon Tadeusz. *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*. T.I., wyd.2. – Lwów, 1923; Kukiel Marian. *Skład narodowy i społeczny wojsk koronnych za Sobieskiego*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. II, Kraków 1938, s. 431-441; Kukiel Marian. *Zarysy historii wojskowości w Polsce*. – Kraków, 1929; Gerlach J. *Pospolite ruszenie i obrona za Zygmunta I*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrachama*, t.II, Lwów, 1931; Baranowski Bohdan. *Skład społeczny wojska polskiego w połowie XVII w.*, „Bellona”, R. 27, t. II, 1945; idem, *Organizacja regularnego wojska polskiego w latach 1655 - 1660*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej”, t. II, Warszawa 1956; idem, *Organizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku*. – Warszawa, 1957.; idem, *Organizacja i skład społeczny wojska polskiego w połowie XVII w.*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej*, t. II, Warszawa, 1957; Teodorczyk Jerzy. *Wojskowość polska w pierwszej połowie XVII wieku //Historia wojskowości polskiej. Wybrane zagadnienia*. – Warszawa, 1972. – S.177-193; Kolankowski Ludwik. *Roty koronne na Rusi i Podolu 1492-1572*. [w:] „Ziemia Czerwieńska”, t.I, 1935; Wimmer J. *Historia piechoty polskiej do roku 1864*. Warszawa, 1978; Wimmer J. *Piechota w wojsku polskim XV-XVIII wieku //Historia wojskowości polskiej. Wybrane zagadnienia*. – Warszawa, 1972. – S.161-176; Wimmer J. *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w.*, Warszawa 1995; Spieralski Zdzisław. *Geneza i początki obrony potocznej. Studium o wojsku polskim w XV w. //Studia i materiały do historii wojskowości. Tom XXXIV*. – Wrocław- Warszawa- Kraków, 1992. – S.3-34; Wisner Henryk *Rzeczpospolita Wazów. II. Wojsko Wielkiego księstwa Litewskiego, dyplomacja, varia*. Warszawa, 2004; Eugeniusz Janas, Lech Wasilewski. *Společne aspekty rozwoju husarii w latach 1648-1667 na przykładzie chorągwi hetmana wielkiego koronnego Stanisława Potockiego i wojewody sandomierskiego Władysława Myszkowskiego*. //Studia i Materiały do Historii Wojskowości. T.23, Wiockiw 1981, s.65-112; Nageielski Mirosław. *Chorągwie husarskie Aleksandra Hilarego Połubińskiego i króla Jana Kazimierza w latach 1648-1666. Przyczynek do badań składu społecznego wojska polskiego w połowie XVII wieku*. //Acta Baltico-Slavica. T.XV. – Wrocław- Warszawa- Kraków-Gdańsk- Łódź, 1983. – S.77-138; Plewczyński Marek. *Armia Koronna 1506-1572 zagadnienia struktury narodowościowej*. Warszawa, 1991; idem, *Rusko-podolski rejon werbunkowy w czasach panowania Zygmunta Augusta (1548-1572) //Od Armii komputowej do narodowej. II. Dzieje militarne Polski I jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku //pod red.M.Krotofila, A.Smolińskiego*. – Toruń 2005. – s.9-22; Plewczyński Marek. *Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagiellonów*. Warszawa, 1995. 166 s.; Plewczyński Marek. *Skład chorągwi jazdy koronnej w latach 1501-1571 //Studia i materiały do historii wojskowości - T.XXXV*, 1993. – S.33-56; Plewczyński Marek. *W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej Armii Koronnej w latach 1500-1574*. Siedlce, 1995.

Досліджуючи організацію зтяжного війська протягом XV-XVIII ст., всі історики відзначали, що в її основі лежить товариська система, і хоча б побіжно торкалися проблеми товариських почтів. Проте повторювали загальновідому інформацію і, характеризуючи товариські почти, далі перелічення ланцюжка: ротмістр-товариш-почтові (пахолки) і вказівки на шляхетське походження товаришів не йшли. Більш ґрунтовне, історико-соціологічне дослідження проблеми бачимо в працях Є. Янаса і Л. Василевського, М. Нагельського, М. Плевчинського¹⁴.

Важливими видаються здобутки польської історіографії на козацьку тематику. Остання знайшла свій виклад у працях В. Томкевича¹⁵, Б. Барановського¹⁶, В. Серчика¹⁷, М. Нагельського¹⁸, Т.Хинчевської-Хеннель¹⁹, М. Плевчинського²⁰, З. Вуйціка²¹, М. Франца²². Польські історики досліджували

– 323 s.; Plewczyński Marek. Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI wieku. Warszawa, 1985.–314 s.; Grabarczyk Tadeusz. Piechota zaciężna królestwa polskiego w XV wieku. – Łódź, 2000; Urwanowicz Jerzy. Wojskowe sejmiki. Koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku. Białystok, 1996. – 265 s.

¹⁴ Eugeniusz Janas, Lech Wasilewski. Społeczne aspekty..., s.65-112; Nageielski Mirosław. Chorągwie husarskie.. s.77-138.; Plewczyński Marek. Skład chorągwi...; Plewczyński Marek. Żołnierz jazdy obrony...

¹⁵ Tomkiewicz Władysław. Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638, [w:] Kwartalnik Historyczny, t.44/1, 1930, s.128; Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukraińska. Lwów, 1939.

¹⁶ Baranowski Bohdan., Geneza sojuszu kozacko-tatarskiego z 1648 r., „Przegląd Historyczny” 1948, t. XXXVII.

¹⁷ Serczyk W. Rzeczypospolita i Kozaczyzna w pierwszym ćwierćwieczu XVII w., //”Studia Historyczne” 1977, R.XX, s.1-23; idem, Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. - Kraków, 1984.

¹⁸ Nageielski Mirosław. Kozacy w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku //Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Pilsudskiego i Petlury. Z dzieł stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku. Pod red. J.Wojtasika. - Warszawa, 2000. – S. 35-55; Nageielski Mirosław. Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632-1648). //Przegląd Wschodni, t.I, z.4, Warszawa, 1991.- S.791-816; Nageielski Mirosław. Udział Kozaczyzny zaporoskiej w wysiłku zbrojnym Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku // Rzeczypospolita Obojga Narodów i jej tradycie. Studia i szkice. Red.M.Wagnei, J.Wojtasik. Siedlce, 2004. – s.103-123.

¹⁹ Chynczewska-Hennel Teresa. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od shyłku XVI do połowy XVII w., Warszawa, 1985; Drozdowski Mariusz Robert, Chynczewska-Hennel Teresa. Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVI-XVII w. jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego //Społeczeństwo Staropolskie. t.I. Warszawa, 2008. – S.165-222.

²⁰ Plewczyński Marek. Armia Koronna ... *idem*, Rusko-podolski rejon...– s.9-22; Plewczyński Marek. Ludzie Wschodu .. Plewczyński Marek. W służbie polskiego....

²¹ Wójcik Z. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. - Warszawa, 1960; Wójcik Z. Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. - Warszawa, 1968; Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce, w: Dzieje narodu i państwa polskiego, t.II., z.27, Kraków, 1989.

загальні проблеми, пов'язані з походженням і становленням козацтва (запорозького і реєстрового), козацькими повстаннями, нападами козаків на турецькі володіння, участю козаків у війнах Речі Посполитої, впливом козацької тактики на тактику польських військових відділів, формуванням національної свідомості, ідеями створення козацької держави. Своєрідний підсумок напрацьованому з козацької тематики підводять Т. Хинчевська-Хеннель та М. Дроздовський у статті про козаччину в Речі Посполитій як про ще один стан старопольського суспільства. Вони детально аналізують праці польських та українських істориків стосовно проблеми походження й становлення козацтва як стану і приходять до висновку, що процес творення нової верстви завершився успіхом, а на подальший розвиток культурного обличчя запорозького війська мали вплив старшини, які походили з шляхти²³. Загалом же, різнопланові дослідження козацької тематики не торкаються проблеми становлення неурядової старшини, але містять дотичні до теми матеріали.

Традиційне середньовічне військо в усіх європейських державах базувалось на системі феодалної військової служби, що була обов'язком рицарів. У одних країнах (Англія, Франція) вона почала замінюватись найманою системою ще у XII-XIII ст. У Польщі ще в середині XV ст. основою війська було посполите рушення рицарів-шляхти. Проте в цей час така система себе віджила і перебувала в кризовому стані. Паралельно існували нечисленні, але добре навчені наймані загони. Добре усвідомивши непевність найманого війська, яке служило тому, хто платить більше і вчасно, володарі поступово схиляються до більш надійної системи вербунку²⁴. Професійне військо того часу формувалось на двох засадах: найму і вербунку (зтягу). Наймане набирив командир-контрактор, найчастіше професійний офіцер. Він підписував умови з

²² Maciej Franz *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI-XVII wieku*. Toruń, 2006.- 476 s.; Maciej Franz *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI-XVII wieku: geneza i charakter*. Toruń, 2012. - 255 s.

²³ Drozdowski Mariusz Robert, Chynczewska-Hennel Teresa. *Kozaczyzna w Rzeczypospolitej..* s.220

²⁴ Spieralski Zdzislaw. *Geneza i początki obrony potocznej. Studium o wojsku polskim w XV w. //Studia i materiały do historii wojskowości. Tom XXXIV.- Wrocław- Warszawa- Kraków, 1992. – s.21*

працедавцем про кількість вояків, вид озброєння, час служби, величину платні. Воїни склали присягу на вірність своєму командиру. Тобто, наймався готовий відділ. Завербовані ж війська, навпаки, у вигляді готового відділу не наймались. Вступаючи на службу, вояки присягали на вірність володарю, для якого наймалось військо, а не командиру загону. У Західній Європі переважав тип найманого війська, а у Речі Посполитій – зтяжного (завербованого) війська²⁵.

У своєму розвитку польське зтяжне військо пройшло кілька послідовних етапів: оборона поточна, кварцяне військо (з 1563), військо компутове (1652) та військо народове (XVIII ст.)²⁶. Як вже згадувалось, на всіх етапах військо базувалось на товариській системі. Нас цікавлять перші два етапи, як ті, що передують становленню козацької неурядової старшини.

Оборону поточну, по-різному трактуючи, досліджували К. Гурський, Т. Кожон, М. Кукель, Я. Герлах, Л. Колянковський, З. Сперальський²⁷. Найповніше дослідження оборони поточної часів останнього Ягелона – Сигізмунда Августа здійснив М. Плевчинський²⁸. У монографії йому вдалося на широкому архівному матеріалі виявити персональний склад ротмістрів та товаришів кінноти оборони поточної. На основі реєстрів та відомостей про виплату жолду історик проаналізував різноманітні організаційні проблеми, пов'язані з військовою службою. Висвітлив основні засади зтягу на основі приповідного листа, місце і час переписів, зміни в платні та їх причини, чисельність хоругв оборони поточної (іноді поквартально), персоналізував групу ротмістрів з 85 чоловік в період 1548-1573 рр. і 1511 товаришів, які служили в обороні поточній у 1548-1566 рр., склав карти служби і зіставив особовий склад. Значну увагу звернув на територіальне і станове походження товаришів: близько 40% ротмістрів і товаришів походили з Русі і Поділля і 30%

²⁵ Koranyj K. *Żołnierz najemny a żołnierz zaciężny* // *Czasopismo prawno-historyczne*. – Poznań, 1948. – Т.1. – S.106-108; Urwanowicz J. *Wojskowe sejmiki*. Koła ...s.15-16.

²⁶ Cichowski J., Szulczynski A. *Husaria*. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej- s.20

²⁷ Gerlach J. *Pospolite ruszenie i obrona*; Górski K. *Historia jazdy*; Kolankowski Ludwik. *Roty koronne*; Korzon Tadeusz. *Dzieje wojen*; Kukiel M. *Zarysy historii*; Spieralski Z. *Geneza i początki obrony potocznej*..

²⁸ Plewczyński M. *Żołnierz jazdy obrony potocznej*...

з них виходили з дрібної шляхти, яка мала 1-4 села чи частини села²⁹. Таке глибоке дослідження великої групи товаришів протягом тривалого періоду було здійснено вперше і до сьогодні жодним з польських істориків не повторено.

Отже, в кінці XV ст. було закладено початки сталого війська на південно-східних кордонах для боротьби з татарами. Воно стало відоме як «оборона поточна». Утримання війська було проблемою для короля, адже тривалий час не вдавалося створити надійної фінансової основи для завербованого війська. Шляхта хоч і озвучувала готовність оплачувати зтяг взамін персональної військової служби, все ж не бажала повної ліквідації посполитого рушення, боячись втратити контроль над королем³⁰. Сильна ж завербована армія могла зробити короля сильним. Також шляхта не бажала платити постійні податки. Тому згоджувалась лише на одноразові податки на військо, коли не хотіла залишати свої прибуткові фільварки і вирушати на війну. Більшу частину платив таким загонам король готівкою під заставу доходів від королівщини³¹.

Південний напрям був не єдиним, що потребував сильної професійної армії. Тому проблема зтягу і оплати війська стояла доволі гостро до утворення кварцяного війська. На сеймі Пьотрковському (30.11.1562-25.03.1563) було ухвалено конституцію про призначення четвертої частини прибутків з королівщин (кварти) на утримання сталого найманого війська. Доходи були не великі, але це покращило ситуацію. У 1569 р. гетьман Єжи Язловецький провів перепис кварцяного війська: 2892 кінноти в 20 хоругвах, 750 піхоти в 9 ротах, 15 кіннотників у піших ротах і 300 козаків запорозьких (кіннота)³² – всього 3957 людей. У такій же кількості 4000 воїнів військо кварцяне існувало і у XVII ст.³³.

²⁹ Там само. – с.11

³⁰ Maciej F. *Wojskowość Kozaczyzny...* s.31

³¹ Wimmer J. *Piechota w wojsku polskim XV-XVIII wieku //Historia wojskowości polskiej. Wybrane zagadnienia.* - Warszawa, 1972. - S.161-162

³² Maciej F. *Idea państwa...* s.116

³³ *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. T.I do roku 1648 //Redaktor naukowy Sikorski Janusz.* - Warszawa, 1965. – s.301

Основу війська, як і раніше, становили кінні загони. На цей час у зтяжньому війську усталились окремі види кавалерії: важка (гусарія) та легка (козацька, тобто та, що використовувала козацьке озброєння і тактику). За дослідженнями М. Плевчинського ще у 1520 р. у війську коронному згадується відділ легкої кінноти, названої козацькою, але процес її становлення був тривалим, і знову козацька хоругва з'явилась лише у 1549 р.³⁴. З середини XVI ст. за кінними загонами усталюється назва хоругва, а за пішими – рота³⁵. Товариська система залишилась основою кінних одиниць, піші надалі складаються з десятків. У піших ротах служба вважалась менш престижною і навіть плебейською за характером. Тому шляхта тут займала лише посади ротмістрів.

Походила товариська система із середньовічних рицарських почтів³⁶. Ротмістри і товариші в кінних хоругвах були шляхтичами. В існуючій до середини XVII ст. традиції до товариського почту поруч із плебеями наймались навіть бідні шляхтичі. З середини XVII ст. до товариського середовища відкрився шлях нешляхетському елементу.

Структура товариського почту детально досліджена в польській історіографії. Особливо ретельний аналіз структури почту товариша часів оборони поточної здійснив М. Плевчинський³⁷. Автор опирався на цікаві думки своїх попередників Т. Чапського і Є. Теодорчика, які порівнювали структуру війська з цеховим устроєм. Гетьман і ротмістр були старшими цеху, а товариші цеховими майстрами, які мали досвід і реманент для заняття військовим ремеслом (коня, обладунок, зброю, віз, намет). Як цеховий майстер товариш займався військовим ремеслом самостійно. Виходячи з цехової теорії, служба товариша хоча б один квартал відповідала диплому майстра, тим більше інколи була засвідчена письмово гетьманом чи ротмістром. Правда, цього рідко вимагали при вербунку. Товариш із власним почтом зтягувався ротмістром. Це був кавалерійський загін, в основному на 4 бойових коня і 2 коня тяглових.

³⁴ Plewczyński M. Ludzie Wschodu... s. 51, 59

³⁵ Леп'явко С. Козацькі війни...с.32

³⁶ Zarys dziejów wojskowości ... s.271

³⁷ Plewczyński Marek. Skład chorągwi jazdy... s. 47

Товариш мав табірний віз з наметом, кухонним начинням, лопату, сокиру, ланцюг, 4 комплекти озброєння для вершників та мінімум 1 комплект для піхотинця. В такому загоні було 3 пахолки, які разом з товаришем ставали в бойовий стрій та 3 джури, які діставали харчування для всього почту, боронили табір, обоз й інколи воювали в полі в особливому строю. Навчаючись військового ремесла, вони проходили гарну школу майстерності, відваги, діставали поранення і часто гинули. Навчений джура чи шляхтич-охотник наймались пахолками. Нагромадивши необхідні для закупівлі коней, воза, екіпіровки кошти, пахолки наймались уже з власним почтом товаришами³⁸. Належними до почту були також пахолята і челядь.

Величина товариського почту протягом досліджуваного періоду зменшувалась. На це вказували К. Гурський, Я. Віммер, Є. Теодорчик, М. Нагельський, М. Плевчинський. Якщо спочатку товариші мали доволі великі почти на 8-10 коней, то в середині XVI ст. вже служили з 6-кінним почтом. Ще через сто років переважають 1-3-кінні почти, а збіднілі шляхтичі служили без почту з одним конем³⁹. Зменшення почту було викликано, з одного боку, змінами військової тактики і бойового шику, з іншого, влада вимагала збільшення кількості товаришів при зменшенні чисельності почту. Ймовірна причина – краща бойова підготовка і озброєння товариша, ніж почтового. У XVII ст. причиною зменшення чисельності почту слугує й зубожіння шляхти внаслідок постійних воєн, а невчасна виплата жолду не дозволяла якісно спорядити почет.

Товариші, які зтягувались на службу, записувались у списки. Місце у списку відбивало ієрархію у хоругві. Основні чинники, які визначали черговість запису – це величина почту, тривалість служби, суспільний і майновий статус, особисті бойові заслуги⁴⁰. Першими після ротмістра записували поручника та хорунжого, які призначались ротмістром з числа

³⁸ Teodorczyk Jerzy. Wojskowość polska w pierwszej połowie XVII wieku //Historia wojskowości polskiej. Wybrane zagadnienia. - Warszawa, 1972. - S.178

³⁹ Janas E., Wasilewski L. Społeczne aspekty rozwoju...s.95; Górski K. Historia jazdy...s.30-32; Nageielski M. Chorągwie husarskie.. s.90.

⁴⁰ Janas E., Wasilewski L. Społeczne aspekty rozwoju...s.102-104; Nageielski M. Chorągwie husarskie.. s.99-101; Wisner H. Rzeczpospolita Wazów... s.121-122.

товаришів. Серед товариства інколи виділявся старший товариш⁴¹. Якщо ротмістр – це офіцер, тоді товаришів, які командували власним почтом та виконували роль поручника або старшого, варто віднести до рангу підофіцерів, але ніяк не до рядових.

Король був зобов'язаний викуповувати з неволі і ротмістрів, і товаришів. Ротмістр не міг без товаришів приймати особливо важливі рішення. З одного боку, ротмістр не мав права зневажити товариша, з іншого, товариш повинен був виконувати накази ротмістра згідно військових артикулів. А потім товариш міг подати скаргу на ротмістра. Суд над товаришем належав до компетенції гетьмана і товариського кола. Ротмістр міг лише ув'язнити товариша на 3 дні або висловити догану перед підрозділом. Застосування ланцюга чи смерті належало до прерогативи гетьмана. Товариші повинні були підтримувати добрі стосунки між собою і належні між своїми почтовими⁴².

Прямим обов'язком товариша було не лише озброєння та утримання почту, а і його військовий вишкіл та ознайомлення підлеглих з військовими артикулами. Товариш був зобов'язаний виставити почет, вказаний у переписному реєстрі. На нього він отримував жалування, яким сам і розпоряджався. Якщо почтовий загинув чи втік, товариш мав повідомити ротмістра і протягом двох тижнів виставити нового. Позичання на час перепису між товаришами почтових чи коней було суворо заборонено і каралось смертю.

У бою чи підготовці до нього товариш мав широкі права. Міг сам, а краще через ротмістра, пропонувати гетьману чи іншому командиру вибір позиції чи інше, що стосувалось тактики бою. Але й відповідальність за бойові справи товариші несли нарівні з ротмістрами. У бою товариші шикувались у першій шерензі, і їхнім обов'язком було утримувати бойовий стрій свого почту. У запалі битви інколи доходило до самодіяльності і навіть порушення субординації⁴³.

⁴¹ Janas E., Wasilewski L. Społeczne aspekty rozwoju..s.110

⁴² Plewczyński M. Skład chorągwi jazdy..s.48

⁴³ Там само. – С.49

Багато важила вислуга, заслуженість воїна. Товариші із заможних впливових родин служили недовго, і мотив їх служби складали шляхетська традиція і можливість здійснення швидкої кар'єри. Натомість товариші зі збіднілої шляхти служили довго (10-15 років) і ставали професійними військовими. Більшість товаришів служили 1-2 роки. За цей час вони набували військового досвіду, просувались у кар'єрі спочатку до поручника, а потім до ротмістра. Якщо товариш протягом перших років не отримував приповідного листа на зтяг хоругви як ротмістр, то потім вже було досить складно здійснити кар'єру на цьому поприщі. Адже більше, ніж бойові заслуги важило суспільне походження.

Цікавий бік проблеми вислуги проглядається у XVII ст.: відомі записи шляхетного немовляти товаришем до гусарської хоругви з виставленим 6-кінним почтом. Щоб був «заслуженим» коли виросте – нехай служить з пелюшок⁴⁴. Цей показовий момент має свої аналоги в українській історії, коли в кінці 70-х років XVIII ст. українські старшинські родини записували малолітніх синів з такою ж метою до компутів значкового товариства.

Майновий стан товаришів різнився залежно від періоду та типу хоругви. Найзаможнішими були товариші гусарських хоругв. Адже одне спорядження гусара коштувало дуже дорого. Особливо дорогими були коні. Бідніша шляхта зтягувалась товаришами до польських козацьких хоругв. З часом товариство всіх типів хоругв, особливо у результаті численних воєн, які вела Річ Посполита, значно біднішає. У першій половині XVII ст. настала криза старопольського війська. Важливою її причиною була деморалізація серед товаришів. У XVI ст. професія воїна була дуже популярною, а існуючі перепони для плебейства робили середовище товаришів і ротмістрів замкненим, шляхетським. Надалі пропозиція починає переважати над попитом на воїнів. Військові переписи збільшили кількість пахолків і джур у почтах. Зросла і кількість товаришів, яких стало значно більше, ніж міг винайняти король. Багато з них були завжди при армії, служили без оплати за саме право військового грабунку. Король виправляв ситуацію тим, що ротмістрами

⁴⁴ Cichowski J., Szulczynski A. Husaria...s. 25

призначали багатих магнатів, які доплачували товаришам зі своїх статків⁴⁵. Деморалізацію поглибила домовна війна 1607 р., яка навчила товаришів, що служба проти короля у магнатських загонах дає кращий заробіток. У магнатських загонах товариші служили за кордоном. Один з таких загонів лісовчиків проіснував до 30-х років. Кризу переживала й сама система товариського зтягу. Внаслідок інфляції і військових поразок товариші зубожіли. Їх важко було змусити закуповувати нове сучасне озброєння. Товариш, який все втрачав на невдалій війні, не міг відновити почет у його колишній кількості. На наступну кампанію наймався з гіршими кіньми без воза, гіршим озброєнням і неповним почтом. Обставини ж змушували гетьманів і ротмістрів зтягувати дедалі більше такої гіршої кінноти⁴⁶. Якщо в першій половині досліджуваного періоду товариші мали за честь особисту службу, то в другій, особливо з половини XVII ст., все частіше в артикулах зустрічаємо накази товаришам служити самотійно, а не виставляти на чолі почту свого заступника.

За службу товариші винагороджувались маєтками, а з середини XVII ст. ще й долученням через нобілітацію до шляхетського загалу. Товариші, які походили із впливових і багатих родин, мали в результаті військової служби гарний старт у цивільній службі. Ще перебуваючи на військовій службі, товариші брали активну участь у політичному житті свого краю на рівні, який визначало їх суспільне походження⁴⁷.

Товариші при потребі утворювали військове коло, причому, як загальне, так і коло хоругви. Збиралось воно хоча б раз на рік. Проводилось коло з дотриманням всіх ритуалів: радились верхи в окресленому на підлозі чи землі колі, що втілювало шляхетську рівність. Рішення, прийняті в колі, вважались правомірними, за колом – ні. Товариство обирало депутатів на перемовини з королем про жолд, вирішувало поточні справи хоругви. Якщо заборгованість була тривалою, коло утворювало конфедерацію. Тоді військо займало

⁴⁵ Teodorczyk J. *Wojskowość polska...* s. 187

⁴⁶ Teodorczyk J. *Wojskowość polska...* s. 188

⁴⁷ Janas E., Wasilewski L. *Spoleczne aspekty rozwoju...*104-112; Nageielski M. *Chorągwie husarskie...* s.117-125;

королівщини і землі церкви, на підданих цих земель накладало свої податки. Ця цікава з огляду існування козацьких рад проблема детально досліджена в монографії Є. Урвановича⁴⁸, а часткові покликання на коло здійснювали до нього у своїх працях Є. Теодорчик, Є. Янас, Л. Василевський, М. Плевчинський⁴⁹.

Прослідкувати вік товаришів та їх освіту в XVI-XVII ст. доволі складно. Адже списки хоругв та інші документи повністю не збереглися. А в збережених така інформація в основному відсутня. На думку М. Плевчинського, більшість дрібної шляхти на Русі і Подолі у XVI ст. не давала своїм синам ні належного виховання, ні освіти, та й прагнення до навчання не розвивала. У 1582 р. в наданих для ознайомлення і підпису артикулах вказано, що якщо вояк не вмів писати, то за нього має підписатись ротмістр чи поручник. Зрештою, артикули були єдиним документом, обов'язковим до ознайомлення всіма воїнами, включно з пощовими⁵⁰.

Із середини XVII ст. після поразок під Жовтими Водами, Корсунем і Батогом відбулися зміни у становому обличчі гусарських загонів. Кількість шляхти скорочується. Служба у престижних гусарських хоругвах протягом тривалого часу відкривала товаришам нешляхетного походження дорогу до шляхетського стану через нобілітацію.

Національне і територіальне походження великої групи товаришів відоме лише часів оборони поточної. Деякі відомості про територіальне походження товаришів досліджуваних ними хоругв подали Є. Янас та Л. Василевський⁵¹. М. Плевчинський, аналізуючи склад хоругв оборони поточної за національною ознакою, окремо виділяє польських русинів з Галичини і Поділля, русинів з Волині включно з Брацлавщиною і русинів з України та низових козаків. Подає персональний склад товаришів кожного регіону та визначає причини меншої чи

⁴⁸ Urwanowicz J. Wojskowe sejmiki. Koła...

⁴⁹ Janas E., Wasilewski L. Społeczne aspekty rozwoju..s.104; Plewczyński M. Skład chorągwi.. s.48

⁵⁰ Plewczyński M. Żołnierz jazdy obrony.. s.87; Janas E., Wasilewski L. Społeczne aspekty rozwoju..s.100

⁵¹ Janas E., Wasilewski L. Społeczne aspekty rozwoju..s.98-99.

більшої участі представників кожного регіону в обороні поточної⁵². Серед вояків непольського походження з польських теренів було 50% русинів. Особливо багато їх серед товаришів кінноти поточної - 56%. Загалом, русини в загонах оборони поточної включно з рядовими становили максимум 30%⁵³. На думку Н. Яковенко, загони оборони поточної і кварцяного війська згідно даних реєстрів щонайменше на дві третини склалися з вихідців із Галичини, Поділля та інших українських регіонів⁵⁴.

Українські історики, вирішуючи власні завдання, протягнули фактологічний місток між тогочасним польським військом та козацьким, організаційне становлення якого відбувалось в останній третині XVI - першій XVII ст. Проте окремо інститут «товариства» в XV-XVII ст. ні в польському, ні в козацькому війську жодним із них не досліджувався. Їхні дотичні до теми матеріали дозволяють сформулювати уявлення про інститут «товаришів» в козацькому середовищі і визначити вплив на нього польської традиції.

Провідну роль в оформленні козацтва як військового стану з характерним набором привілеїв відіграли дрібна шляхта та бояри-слуги. Ця група була тотожна козацтву за своїми суспільними функціями, а після 1569 р. їй взагалі не стало місця в польській правовій системі, що й привело до конфліктів між боярами та владними структурами. А так, як влада не поступилася, то значна частина боярства знайшла притулок у козацтві, що посприяло утворенню сильної верстви, яка навіть урядом сприймалася як залишки рицарського стану⁵⁵.

Невдалі спроби польської влади організувати козаків і скласти реєстр (козацькі реформи Є. Язловецького та С. Баторія) були цінними з точки зору формування козацтва як суспільної верстви і політичної сили⁵⁶. Перший збережений реєстр козацького полку – це перепис полку, очолюваного Я.

⁵² Plewczyński M. Armia Koronna.; *idem*. W służbie polskiego króla... s.21-99.

⁵³ Plewczyński Marek. W służbie polskiego króla... s.190-198.

⁵⁴ Яковенко Наталя. Українська шляхта... с. 263

⁵⁵ Леп'явко С. Козацькі війни кінця...с.33-35

⁵⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Том VII. Козацькі часи – до року 1625. – К.: Наукова думка, 1995. – С.130, 142-145, 153-155.

Оришовським у 1581 р.⁵⁷. При Оришовському, який записаний як поручник, була рота з 30 чоловік. У ній виділяються кілька шляхтичів і, мабуть, були записані «всі наявні у полку достойники»⁵⁸. Після роти слідує список 500 козаків, поділених на десятки.

У структурі запорозького війська й надалі існувало підпорядкування козацьким старшинам для забезпечення виконання ними службових обов'язків, їх особистих десятків. Таких порученців мали старшини від полкової ланки до гетьмана. Тобто, перша сотня при гетьману була своєрідним штабним підрозділом⁵⁹. На думку В. Кривошеї, полковники й полкова старшина Гетьманщини мали свої особисті курені. Такі формування виконували охоронні функції і функції зв'язку⁶⁰. Підтвердження цього бачимо у реєстрі Чернігівського полку в поході 1702 р., де вписано курінь полковника, обозного та інших урядників. Також тут виділено спільний курінь значних товаришів у поході⁶¹. В реєстрі Миргородського полку 1711 р. полковий обозний мав курінь 26 чоловік, суддя – 8, осавули – 18 і 22, об'єднаний курінь двох хорунжих – 17. Власні курені мали й значкові товариші Миргородського полку⁶².

Проте не варто розглядати ці хоругви лише як звичайних штабистів чи персональних слуг-порученців. Адже до них входили далеко не останні представники козацького загалу. Якщо в реєстрі 1649 р. після гетьмана і генеральної старшини записано значне військове товариство, а після полкових – значне товариство полку, то чому не припустити, що перша хоругва у ранніх реєстрах не могла включати таких же значних і заслужених товаришів? Адже саме вживання до частини козаків терміну «найзнатніші із товариства» згадує

⁵⁷ Найдавніший реєстр українського козацтва 1581 року //Форум українського геральдичного товариства /<http://uht.org.ua/forum/>

⁵⁸ Грушевський М. Історія України-Руси...с.156

⁵⁹ Сас П.М. Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617-1618 рр.). – Біла Церква, 2010. – С.152:

⁶⁰ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – Вид.2-е, доп. – К., 2004. – С.23

⁶¹ Горобець С., Рябцев В. До історії участі українських козаків у військових подіях початкового етапу північної війни (1700-1702 рр.) //Сіверянський літопис. – 2011. - №3. – С.33,34

⁶² Кривошея І. І. Неурядова старшина Миргородського полку XVII - першої третини XVIII ст.// Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. Випуск.9. - К., 2012. – С.86-100

вже Еріх Лясота у 1594 р.⁶³. М. Грушевський називає їх достойниками, а П. Сас – порученцями, і тут знову прослідковується виняткова точна аналогія за функціями з пізнішою неурядовою старшиною. Можливо, варто подивитись на особисті десятки старших, полковників, сотників кінця XVI - початку XVII ст. як на ймовірне середовище формування майбутніх військових товаришів.

У структурі козацтва першої половини XVII ст. бачимо формальний, на думку Л. Окіншевича, поділ, де «кожен десятник, крім 10 товаришів, мав під началом від 30 до 50 новаків (tytones), яких школив і випробовував на козаків»⁶⁴. Одразу варто зауважити, що ця структура схожа до існуючої у ротах польських піхотинців, яка включала товаришів-десятників і новонабраних воїнів. Однак сучасні дослідження не підтверджують такої великої кількості новачків. В устрою запорозької спільноти в останні десятиліття XVI – перші десятиліття XVII ст. існували повноправні козаки-товариші (брали участь в козацькій раді) і неповноправні козаки – військові слуги-джури, які вважались новобранцями протягом 3-х років. Співвідношення між повноправними козаками та джурами у війську Запорозькому становило приблизно 1 до 2,6⁶⁵.

Основні самоназви і назви козацтва в офіційних документах кінця XVI ст. співпадають: «рицарство», «товариство». Рицарство – це традиційна назва військово-служилого стану в Польщі і Литві. Слово «товариш» використовувалося для позначення воїна-шляхтича або члена якоїсь корпоративної групи (цехових майстрів). У війську шляхта називалася «панове товариство», ротмістри підписувались «іменем свого товариства», а вимоги воїнів-шляхтичів починались словами: «ми, все рицарство, як ротмістри, так і товариство війська Його КМ». Такі традиційні козацькі називання/звернення бачимо у польській практиці: «...Ми Людвік Понятовський полковник, товариство і все рицарство...» (1608), «...я гетьман (авт.: С.Жолкевський) за всіх своїх товаришів і все рицарство...» (1610), «...з полку Карвацького значних

⁶³ Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева // Запорозька старовина. – Київ-Запоріжжя: НДІ козацтва Запорізьке відділення, 2003. - С. 222-277

⁶⁴ Окіншевич Л. Значне військове товариство...с.6-7

⁶⁵ Сас П.М. Запоріжці у польсько-московській...с.60

товаришів...» (1615)⁶⁶. З кінця XVI ст. у козацькому середовищі прослідковуємо постійне вживання терміну «рицар/рицарство», в тому числі і з боку влади та володарів інших держав: «...ВМ зичливі товариші Криштоф Косинський і все Рицарство» (1596); «...Матвій Шаула Гетьман і все Рицарство Запорозьке» (1596); «всьому рицарству ВМ війська Запорозького» (1596); «...Самійло Кішка Старший і все Рицарство Запорозьке» (1601); «Ян Куч/цкович Старший і все Рицарство Війська Запорозького» (1602)⁶⁷; «Старшому, отаманам, осавулам і всьому Рицарству війська Запорозького» (1628)⁶⁸; «...полковникам, сотникам, осавулам і всему рицарству, Козакам з войск наших запорозких...» (1648)⁶⁹.

Отже, називаючи козаків рицарями, урядовці традиційно дивилися на козацтво як на молодших братів шляхти. Особливо це стосується звернення «панове» до козацтва. На думку С. Леп'явка, використання козацтвом самоназв «товариство», «панове товариство» засвідчує формування його свідомості на традиціях військово-служилого боярства⁷⁰. Загалом, українські історики бачать у кошовому товаристві корпорацію вільних воїнів-рицарів, а у проведенні козацької ради колом і покликаннях козаків на старовину – втілення шляхетської системи цінностей⁷¹.

Козацькі станово-територіальні громади на волості на початку XVII ст. також називалися товариством⁷². Показовим щодо зародження неурядової старшини до 1648 р. є епізод з Федором Пирським. Документ 1623 р. він підписав після отамана лубенського і зазначений в ньому без будь-якого звання чи уряду. До 1623 р. Пирський неодноразово був козацьким полковником, очолював військові відділи на 2 тис. козаків у походах і опісля, у 1625 р., був

⁶⁶ Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana. - Lwów, 1861. – s.183, 208, 233.

⁶⁷ Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584-1620. – Kraków, 1868. – s.22, 75, 76, 115, 118

⁶⁸ Biblioteka Narodowa w Warszawie, B.Cz.120, Teky Naruszewicza t.120, s.139

⁶⁹ Korrespondencye dziejowe od 1628 do 1666 roku //Zbiór pamiętników do dziejów polskich. Tom 4. Warszawa, 1859 s.163-164. Універсал Б. Хмельницького.

⁷⁰ Леп'явко С. Козацькі війни кінця...с.41-42

⁷¹ Сас П.М. Запорозжці у польсько-московській...с.61-63; Леп'явко С. Козацькі війни кінця...с.41-42

⁷² Сас П.М. Запорозжці у польсько-московській...с.85

гетьманом⁷³. Але ж надалі саме так проявляється сутність інституту неурядової старшини, хоча назва тут і не вживається. Вчора він полковник, пізніше гетьман, а на момент складення документа не займає уряду. Сам запис другим після отамана, без звання вказує на його значущість у війську. Це те, що постійно буде спостерігатись у Війську Запорозькому з середини XVII ст.

На службу польського короля затягувалась і руська шляхта, і українські козаки. З певною відмінністю. Дослідивши реєстри і переписи з 1471 р., які фіксують шляхту Волині чи пізнішої Центральної України, Н. Яковенко приходить до висновку, що до Люблінської унії українська шляхта у зтяжних загонах служила епізодично, а після 1569 р. вже досить активно, витворюючи новий для України тип професійного воїна. Відслідковуючи руську шляхту в зтяжних загонах поіменно, вона зауважує, що не випадково товаришами в загонах українських шляхтичів-ротмістрів майже завжди були їхні родичі, земляки і сусіди. Припускає, що українська шляхта намагалася триматися разом, і тому в переписах фіксується групами⁷⁴. Хоча це, радше, є наслідком територіального способу зтягу хоругв, що аргументовано доведено польськими істориками. Отже, руська шляхта зтягувалась на службу персонально і систему товариського зтягу знала зсередини. На думку О. Сокирка, входження української шляхти до війська Речі Посполитої привело до «...міцного вкорінення у свідомості, яка незабаром передасться козацькій старшині, уявлень про «звичайну» модель війська, службу, зрештою, конкретний досвід організації армії...»⁷⁵. І хоча історик мав на увазі перш за все охотницькі наймані відділи у козацькому війську, все ж його думка є слушною і щодо досліджуваних тут термінологічних запозичень.

Інакше винаймались на службу запорозькі козаки. Згоду на службу за наймом, а також її військові і фінансові умови давала козацька рада. За таких обставин в межах Війська Запорозького ставала неможливою діяльність командирів-вербувальників. Отже, козаків наймали на службу шляхом

⁷³ Там само. с.87-88

⁷⁴ Яковенко Н. Українська шляхта...с.265-266.

⁷⁵ Сокирко О. Лицарі другого сорту...с.50

вербування готового війська. При цьому польський уряд визначав тільки загальну чисельність та посадову структуру підрозділу, що його він брав на службу, й зобов'язувався останньому оплатити її⁷⁶. Різні форми найму не суперечать висновку про детальне знайомство українців з товариською системою організації польського війська.

У польському та козацькому війську існували ще цікавіші термінологічні збіги. Хто такі значкові товариші в українській традиції – загальновідомо. Але були товариші знаку і в польському війську: значок іноді створювався у поході. Це військова одиниця, в яку з різних хоругв закликали охочих для виконання розвідувального завдання. До такого загону могли входити від півтори до кількох десятків воїнів. Після виконання бойового розвідувального завдання вони поверталися до своїх хоругв⁷⁷. Маємо документальну згадку про польського товариша знаку. У 1672 р. каштелян підляський Станіслав Кароль Лучецький (?) у листі до короля, повідомляючи про події в Україні, згадує серед іншого про Анджея, товариша знаку [...], який з паном Вацінським (?) і послами запорозькими повернувся з експедиції з-під Білої Церкви до Києва⁷⁸.

Віддалений вплив традицій польського війська бачимо в структурі українських слобідських полків XVIII ст. Підпрапорні тут об'єднувались у хоругву на чолі з ротмістром⁷⁹. Слобідські підпрапорні відповідали значковим товаришам Гетьманщини.

Отже, козацтво сформувалось як стан в кінці XVI - на початку XVII ст., але називання товариством козацького загалу могло бути запозичено з середньовічної рицарської системи через польську і литовсько-руську систему товариського зтягу значно раніше. Товариші-шляхтичі – це аналог середньовічних рицарів, а козацтво також себе вважало лицарством. Посилене боярами козацьке середовище утворило корпорацію вільних воїнів-рицарів з

⁷⁶ Сас П. М. Запорозжці у польсько-московській... С.118

⁷⁷ Матеріали докторантського семінару з військової історії під керівництвом проф. М. Нагельського. Інститут історії Варшавського університету. Березень 2010. Виступ проф. М. Нагельського.

⁷⁸ AGAD. AR.II, №1595 (1672). 3 st.

⁷⁹ Маслійчук В. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII - XVIII ст. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2009. – С.180-181.

особливими привілеями. А проведення козацької ради колом і покликання козаків на старовину, будучи втіленням шляхетської системи цінностей, лише підкріплюють сприйняття глибинного зв'язку козацтва зі шляхетським станом.

Козаки, особливо реєстрові, були не просто теоретично знайомі з товариською системою, а й на практиці ставали товаришами і почтовими, з них складались і надвірні роти. Хоча в структурі запорозького війська така система не прижилася, деякі паралелі легко проглядаються. Серед запорожців виділяються повноправні козаки (товариство) і неповноправні, яких досвідчені козаки навчали протягом 3-х років. Очевидна аналогія: товариш у хоругвах польського чи литовського війська також мав обов'язок вишколити власний почет і різноманітних слуг-джур. Така схожість назв – товариш, слуга, пахолок, джура – не випадкова. Її точно виражає думка Н. Яковенко про те, що «...структура війська польської держави – це один із складників минулого України, адже українські землі тривалий час були інтегральною частиною Корони...»⁸⁰. І хоча для польських істориків Галичина і Поділля – то польські землі, і вихідці з них – польські русини, для українських істориків – це українська земля та історія. Руська шляхта цих земель затягувалась у польські оборону поточну та кварцяне військо ротмістрами, товаришами, почтовими. Значна частина задля кар'єри і процвітання полонізувалась. Дрібна ж руська шляхта не втратила свого етнічного обличчя. А українська шляхта не втратить своїх високих суспільних позицій у наступному періоді, коли вона посяде уряди в козацькій державі. Їй знадобляться набуті у лоні Речі Посполитої політичні і військові вміння.

Отже, на формування неурядової старшини козацької держави вплинули як традиція польсько-литовського зтяжного війська, де інститут товаришів позначав шляхту, яка наймалася на військову службу з власним почтом, так і традиційні структури Запорозького Війська, де товариші – це старовинні повноправні козаки – учасники рад, на відміну від неповноправних козаків (джур, слуг) – новобранців. Перша – через існування зтяжних козацьких загонів на службі князя чи короля на основі товариської системи, включаючи

⁸⁰ Яковенко Н. Українська шляхта...С.263

руську шляхту до політичної структури Речі Посполитої. Друга – через збереження і розвиток в середині XVII ст. системи називання всіх козаків сотні чи полку товариством і виділення серед них «найзнатніших товаришів», які склали старшинський прошарок.

"Репозитарій УДШУ"